

<http://www.nationalism.org/vvv/evola-orientations.htm>

Эвола Юлиус. Империя солнца // Ю.Эвола – Тамбов 2010 – 176 с.

Тетяна Юрченко, Зоя Мітяй

Теорія О. О. Потебні

про логіко-семантичні та національні форми мислення

У статті йдеться про концептуальний характер вивчення загальнолюдських логічних форм мислення, зумовлених єдністю людського пізнання і практики, яким Олександр Потебня протиставляє національні (семантичні) форми.

The article informs about a conceptional character of studying general human logical forms of thinking, stipulated by a unity of human cognition and practice, to which O. Potebnia opposes national (semantic) forms.

Розділ загального мовознавства, який вивчає стосунки мови і мислення, називають менталінгвістикою (від лат. *mens* – розум, мислення). Саме в його рамках намагаються не тільки розкрити зв'язок мови з мисленням, а й побудувати теорію мовних значень. Одним із складних питань науки є співвідношення між поняттям як елементом мислення і словом як елементом мови. За С.В. Семчинським, «так само, як не можна отожднювати мислення і мову, не можна ототожнювати поняття і слово». Дуже поширеною є думка, що поняття може виникнути лише на базі слова, що слово є засобом у творенні поняття. Однак причина виникнення поняття перебуває не у мові, а у відображенні свідомістю людини навколишньої дійсності. Причиною утворення поняття була практична діяльність людей, а причиною виникнення слів була потреба в засобі спілкування у процесі повторюваної, життєво необхідної виробничої діяльності. Слово було знаком, за допомогою якого люди позначали певне явище своєї свідомості [6, с. 20].

Безперечною заслугою відомого вітчизняного мовознавця Олександра Опанасовича Потебні є те, що він розг-

лядав граматичні форми мови передусім з боку їх семантики, тобто як втілення фактів думки. При цьому у своїй праці «Записки з російської граматики» вчений обґрунтовано кваліфікує їх значення як формальні, пов'язані з формою думки, а не її конкретним змістом. «Грамматична форма є елементом значення слова і однорідна з його речовинним значенням» [5, с. 39]. «Грамматична форма ... зі своєї появи і у всі наступні періоди мови є значення, а не звук. Формальність мови полягає в існуванні в ній спільних розрядів, за якими розподіляються окремий зміст мови, одночасно зі своєю появою в думці» - підкреслює вчений [5, с. 61].

Оскільки ж граматичні форми, як і їх системи в цілому, мають певну специфіку в кожній конкретній мові, то «мови, – за справедливим твердженням О.О.Потебні, – різняться між собою не однією звуковою формою, але й всім ладом думки, що виражається в них». Разом із тим мовознавець, спираючись на багатовіковий досвід вивчення форм мислення логікою і на власні спостереження, цілком доцільно розглядає логічні форми як загальнолюдські, єдині для всіх людей і не залежні від мови, за до-

помогою якої здійснюється процес мислення. «Логічні категорії»..., – зазначає вчений, – народних відмінностей не мають» [5, с. 69].

Справедливість такого розуміння логічних форм мислення підтверджують сучасні лінгвісти і філологи. «Ні істотні типологічні відмінності у мовах, що проявляються в структурі слова і речення, а також характері граматичних категорій, ні відмінності у сфері значень, закріплених за мовними одиницями різних мов, – пише В.З. Панфілов, – не мають такого рішучого впливу на мислення їх носіїв, який би призводив до створення особливих типів мислення, відмінностей у самому їх логічному ладі, в законах їх мислення» [4, с. 32].

Положення про універсальний, загальнолюдський характер логічного ладу мислення підтримує Г.А. Брутян, який у своїй роботі «Нариси з аналізу філософського знання» (1979) говорить: «Не можна пройти мимо думки вчених, що досліджують вищу нервову діяльність людей і стверджують, на основі колосальних експериментальних даних, ідентичність логічного ладу думки всіх людей... Головне, на що хотілося б звернути увагу, – це підкреслення універсального характеру логічного ладу мислення» [1, с. 51].

Отже, безперечним є те, що в мисленні людей існує два типи мисленнєвих форм – загальнолюдські логічні форми, породжені потребами процесу пізнання і насамкінець потребами практичної діяльності людей. Їх універсальний характер зумовлюється єдністю людського пізнання і практики. А також національні форми мислення, зумовлені особливостями граматичного ладу мови. Їх ми називаємо семантичними формами мислення. Оскільки логічні форми породжені потребами процесу пізнання, то кожна

з них є необхідною для пізнавальної діяльності людей.

Нерозмежування тих і інших форм призводить до серйозних помилок, серед яких можна виокремити такі крайнощі:

1) зведення всіх форм мислення до національних семантичних форм під загальною назвою «логічні форми»; визнання у зв'язку з цим національних відмінностей у логічному ладі мислення людей (це властиве, наприклад, неогумбольдтіанству);

2) зведення всіх форм мислення до загальнолюдських логічних форм і у зв'язку з цим заперечення можливості будь-яких відмінностей в організації думки у людей, що говорять різними мовами.

Представники логічного напрямку в мовознавстві вбачають лише матеріальні відмінності у формах різних мов. Так, німецький вчений Г.Хольц у своїй книзі «Мова і світ. Філософська проблема мови», виданій у Франкфурті на Майні у 1953 році, пов'язує особливі логічні форми мислення з ергативною і номінативною структурами речення, а значить із мовами, яким вони притаманні. Г.Хольц вважає, що поняття про суб'єкт дії, виражений не називним, а ергативним відмінком, не може бути центром логічної структури судження, оскільки займає ніби-то периферію. На цій основі робиться висновок про відсутність логічного суб'єкта при ергативному ладі на відміну від номінативного, який складає мовне підґрунтя для логічного суб'єкта [2, с. 37].

Насправді семантичні відмінності між ергативною і номінативною структурами іншого плану: у мовах з ергативною типологією речення і поняття суб'єкта перехідної дії мислиться його специфіка порівняно з суб'єктом непе-

рехідної дії (зовнішня активність суб'єкта перехідної дії, орієнтування дії на об'єкт); у мовах із номінативною типологією речення у понятті про суб'єкт перехідної дії його відмінність від суб'єкта неперехідної дії не відображається (в обох випадках мислиться лише виконання дії суб'єктом). На думку Г.Климова, «на глибинно-синтаксичному рівні в якості ергативної типології речення слід розглядати таку типологію, у рамках якої суб'єкт перехідної дії трактується інакше, ніж суб'єкт неперехідної» [2, с. 243].

Як бачимо, відмінність між цими граматичними структурами, притаманними мовам різних типів, не торкаються логічної структури думки, вираженої в реченні (судженні), і в мовах номінативного ладу, і в мовах ергативного ладу судження містить поняття про предмет думки (суб'єкт) і поняття про те, що повідомляється про цей предмет (предикат). Відмінність лише в семантичних формах.

Змішуючи логічні і семантичні форми мислення, Б.Уорф вбачає особливий логічний лад, відмінний від логіки індоєвропейських мов, у мисленні американських індіанців. Через відсутність протиставлення між підметом і присудком у структурі речення мов шауні, нутка і хопі, він доводить звичайну відсутність у мисленні відповідних народів логічних суб'єкта і предиката незважаючи на те, що і в цих мовах мінімальний мисленнєвий акт, втілений у реченні, як і у всіх інших мовах, являє собою повідомлення когось про щось, тобто співвідносить логічний предикат, в якому концентрується нове знання, з логічним суб'єктом, що виділяє предмет думки за допомогою старого знання того, що раніше відоме про нього. Звісно, при відсутності підмета і присудка логічні суб'єкт і предикат

виражаються іншими членами речення, що нерідко трапляється і в інших мовах, зокрема й індоєвропейських [1, с. 37].

О.Потебня критично ставився до таких крайнощів, прекрасно усвідомлюючи, що «індивідуальні відмінності мов не можуть бути зрозумілі логічній граматиці», яка, керуючись лише логічними формулами, ігнорує відмінності в національних формах мислення, пов'язаних із специфікою граматичного ладу мов.

У другій половині ХХ ст. розмежування і протиставлення двох різних типів мислення (логічного і мовного) проявляється в концепції двох сфер відображення дійсності у свідомості людини – сфери мислення і сфери мови.

Представники ідеалістичної логіки (ХІХ – 1 пол. ХХ ст.) трактували судження як найменшу одиницю мисленнєвого процесу дуже широко, а це перешкоджало їм виявити еквівалентну судженню одиницю в системі мови. Це створювало враження відсутності взаємовідповідності між основними одиницями мови і мислення. У багатьох роботах із логіки судження визначалось як будь-яке сполучення понять або уявлень, а іноді як розщеплення цілісної думки (складного уявлення) на смислові елементи. В обох випадках судження розглядалися як факт чистої свідомості без урахування його відношення до дійсності, що не дозволило виявити його специфіку, продемонструвати його відмінність від складного поняття. Пор.: «Будь-яке судження висловлює відношення між змістом двох уявлень» (Лотц), або: «У судженні... встановлюється зв'язок між двома окремими змістами уявлень» (Віндельбонд) [2, с. 150].

Насправді ж судження являє собою особливу форму відображення дійсності, якісно відмінну від складного поняття, і утворюється в результаті злиття кіль-

кох простих понять. У матеріалістичній логіці судження визначається як «форма думки, у якій стверджується або заперечується щось відносно предметів і явищ, їх властивостей, зв'язків і відношень і яка має властивість виражати або істинну, або брехню» [2, с. 157].

Судження може здійснювати свою функцію лише завдяки особливій структурі, у якій розрізняються і протиставляються один одному два поняття – поняття про предмет думки, що виділяє його за допомогою раніше відомих ознак (суб'єкт), їх поняття, що містять у собі нове знання про ознаки цього ж предмета, зміст якого стверджується або заперечується відносно предмета думки. Така думка може виражатися лише розповідним реченням. При цьому вона повинна мати предметність і модальність, оскільки її зміст співвідноситься з певним предметом дійсності і в ній же міститься авторська оцінка цього співвіднесення: новий зміст може стверджуватися або заперечуватися відносно предмета думки з повною впевненістю або лише припущенням (пор.: Микола студент і Микола, імовірно, студент).

У часи О.О. Потебні не була розроблена логічна теорія питання і спонування, а також учення про загальну форму мислення, що об'єднує в собі судження, питання та спонування і характеризується співвіднесеністю її змісту з предметом дійсності і, відповідно, суб'єктно-предикативною структурою; варіювання характеру цієї співвіднесеності (стверджувально-заперечна, питальна, спонукальна) зумовлює реалізацію вказаної вище загальної логічної форми у вигляді судження, питання або спонування, що виступають як її різновиди. У ряді робіт ця загальна форма одержала назву логема (логічної фрази).

Зв'язок логіки з граматиною виявляється у єдності логічних і семантичних форм мислення, оскільки логічні форми мислення знаходять матеріальну основу в певних граматичних формах (типових одиницях, які мають певну граматичну форму); але, на відміну від семантичних форм, вони втілюються не в специфічних національних формах конкретних мов, а в універсальних граматичних формах (одиницях). Так, судження реалізується в розповідному реченні, думка-запитання – в питальному, думка-спонування – в спонукальному; логема як загальна форма мислення, що об'єднує судження, питання і спонування – в реченні як загальній комунікативній одиниці мови і мовлення. Структурні компоненти логеми, зокрема судження, – логічний суб'єкт і предикат – маніфестуються в компонентах актуального (логіко-граматичного членування – темі та ремі (логіко-граматичному суб'єкті та логіко-граматичному предикаті), поняття – в номінативній одиниці мови, різновидами якої є знаменне слово (робота, справедливість, навчати), словосполучення (молодий учитель, чудова робота, вища справедливість), а також структура, що поєднує в собі знаменне слово і залежне від нього підрядне речення (людина, яка сміється; жінка, яка співає; той, хто йде першим). У зв'язку з трьома різновидами номінативної одиниці слід говорити про три основні типи номінації – лексичної, синтагматичної і фразової. Номінативні властивості має і речення, але його недоцільно називати номінативною одиницею, тому що на основі номінативності у реченні формуються ознаки предикативності й комунікативності, які є для нього специфічними.

Логічним еквівалентом слова (звичайно, значущого, що не втратило своєї семантики у складні фразеологічного

звороту) може бути лиш та одиниця мислення, яка в мисленнєвому процесі виступає як його найменший відрізок (сегмент), оскільки значущі частини слова (морфеми) яких-небудь сегментів думки не виражають, а лише у складі словоформи відповідають певному змісту. Наприклад, морфеми множини в українській мові –а, -и надають словоформам вікна, будинки, сади здатність відтворювати ідею множини разом із їх лексичними значеннями, але самі по собі цієї ідеї не створюють. Таку одиницю мислення, яка складає найменший сегмент мисленнєвого процесу і відповідає слову, називають концептом. Концепт може бути простим поняттям, якщо він виражається знаменним словом (місто, досягнення), або особливою релятивною одиницею, що розкриває лише відношення між поняттями, якщо він відтворюється службовим словом (із-за, перед, над, після).

Надфразній єдності у сфері мислення відповідає поєднання логем, пов'язаних між собою за змістом, хоч і не завжди об'єднаних повторюваними логічними суб'єктами або предикатами. При цьому зв'язок може бути і ланцюговим, при якому предикат попередньої логеми стає суб'єктом наступної. Тому одиницею мислення справедливо називають логічним ланцюгом. Особливістю надфразної єдності і логічного ланцюга є двоступінчастість процесу комунікації і процесу мислення. На нижчому ступені виникає стільки комунікативних і мисленнєвих актів, скільки речень і логем у надфразній єдності і логічному ланцюгу.

При цьому кожна логема має свій особливий об'єкт відображення. На вищому ступені всі ці акти зливаються в один комунікативний і мисленнєвий акт з єдиним об'єктом відображення, у якості якого виступає складна ситуація, що

об'єднує об'єкти комунікативних і мисленнєвих актів нижчого ступеня, причому центр його складають стосунки між цими об'єктами. Наприклад, у надфразній єдності і логічному ланцюгу Пішов дощ. Діти побігли в будинок на нижчому ступені виокремлюються два комунікативних і мисленнєвих акти – два твердження з двома різними об'єктами: про початок дощу і про те, що діти побігли в будинок. На вищому ступені з'являється одне твердження про часову послідовність цих двох подій з відмінком причинової зумовленості другого факту першим.

У логічному ланцюгу, вираженому надфразовою єдністю Гарні взимку ліси. Гарні взимку луки, поля, ріки на нижчому ступені є два твердження відносно двох об'єктів – краси лісів і краси луків, полів, рік, а отже, виокремлюємо два мінімальні мисленнєві акти. На нижчому ступені вони зливаються в одне твердження відносно одного об'єкта – єдності, з одного боку, лісів, і з іншого – луків, полів, рік, оскільки вони мають спільну ознаку краси. При цьому зв'язок двох логем підсилюється повторенням одного і того ж логічного предиката.

Як показали подальші дослідження, семантичні форми дуже різноманітні, їх багато, але всі вони мають близько десяти ознак, за якими може бути описана будь-яка семантична форма. Охарактеризуємо деякі з них. Наприклад, ступінь розчленованості відображуваного змісту. Один і той самий об'єктивний зміст завдяки використанню різних граматичних форм може розчленовуватися в думці на більшу або меншу кількість структурних сегментів або взагалі не розчленовуватися. При використанні означено-особових односкладних речень особа і дія мисляться разом, не протиставляючись одне одному, у зв'язку з

чим думка виявляється нерозчленованою; при вираженні того самого змісту двоскладним реченням особа і дія усвідомлюються окремо, протиставляючись одна одній, і цілісна думка членується на два окремих, хоч і пов'язаних між собою сегменти.

Другий параметр – ступінь самостійності відображуваного змісту. Відносно першого цей параметр можна назвати зворотнім. Якщо перший параметр характеризує цілісну думку з боку розчленованості або нерозчленованості, то другий характеризує кожну частину змісту цієї думки з боку самостійності або несамостійності її осмислення і у зв'язку з цим її репрезентованості або нерепрезентованості у вигляді особливого сегмента (концепту). Так, завдяки односкладному реченню особа мислиться окремо від дії, його ідея формулюється в свідомості як особливий структурний компонент мисленнєвого потоку. В односкладному реченні ідея особи зливається в думці з ідеєю дії, не усвідомлюючись окремо від неї. Зміст, оформлений у вигляді особливого сегмента, в свою чергу може виступати як структурно-несамостійний (виражений за допомогою службових слів), так і структурно самостійний (виражений за допомогою повнозначного слова). У першому випадку сегмент думки не характеризується особливим відношенням до інших сегментів, а приєднується до них для розкриття їх відношень, тому ні від нього, ні до нього не можна задати смислове запитання. Таким є, наприклад, сегмент, виражений прийменником «для». У складному понятті, відтворюваному словосполученням подарунок для сина, сегмент думки перебуває в особливому відношенні до інших сегментів, що підтверджується можливістю задати запитання до нього або від нього. Такий кон-

цепт, що маніфестується в дієприкметнику призначений, в складному понятті подарунок, призначений для сина, передбачає такі смислові ходи: подарунок – який?, призначений – для кого?

Не наголошуючи окремо на формах мислення, О.О. Потебня фактично піднімає проблему розмежування семантичних форм «за характером охоплення відображуваного змісту». Аналізуючи частини мови, їх стан та історичний розвиток, учений встановлює такі відмінності між іменником та дієсловом: «Порівнюючи, з одного боку, такі вирази, як «зелена трава», а з іншого – речення «трава зеленіє», не знайдемо в них ніяких відмінностей щодо змісту; але дієслово зображує ознаку під час її виникнення від діючої особи, а ім'я – ні».

Далі в його «Записках з російської граматики» читаємо: «...Відносно акту пізнання ім'я належить до дієслова, як згадка раніше пізнаного до пізнаваного знову... в імені подається ознака не як створювана предметом (сонце світить), а як дана про предмет, що знаходиться в ньому (світить сонце, світ сонця). Коли говорю «онце світить», то це (при прозорості етимологічного значення слова «сонце», світле) означає те, що я раніше називав світлим і що під цим ярликом було складено в моїй пам'яті, те, як помічаю, створює тепер світло» [3, с. 111]. Насамкінець слід зазначити, що саме О. Потебня зробив значний внесок у вчення про співвідношення форм мислення і форм мови. Він обґрунтовано виділив серед мисленнєвих форм дві категорії – загальнолюдські логічні форми мислення і національні, зумовлені особливостями граматичного ладу мови, які втілюються у граматичних формах.

Крім того, він визначив особливості національних форм мислення, обґрунтував їх історичний характер. Проте

проблема зв'язку мови і мислення ще не вичерпна повністю і потребує подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бехтерева Н.П. Мозговые коды психической деятельности / Н.П. Бехтерева, П.В. Бундзен, Ю.П. Голицын. – Л.: Наука, 1977. – 253 с.
2. Кондаков Н.И. Логический словарь / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 753 с.
3. Мацейків М.А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О.Потебні / М.А. Мацейків // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 111 – 123.
4. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания / В.З. Панфилов. – М.: Наука, 1982. – 253 с.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – М.-Л.: Ин-т языка и мышления АН СССР, 1990. – Т. 4. – 320 с.
6. Семчинський С.В. Загальне мовознавство: [видання друге, перероблене і доповнене] / С.В. Семчинський. – К.: АТ «ОКО», 1996. – 416 с.

Василь Яблонський

Тоталітаризм чи демократія: боротьба ідей в українському еміграційному середовищі (20-30 рр. ХХ ст.)

У статті розглядається ідеологічне протистояння українських політичних сил на еміграції за умов поляризації світу у 20-30-х роках ХХ ст. Через призму потреби політичної консолідації еміграційних партій та груп, насамперед довкола Державного центру УНР в екзилі, аналізуються «рецепти» відновлення державної самостійності України.

The author of the article examines the ideological confrontation among Ukrainian political forces in emigration under the influence of world polarization in 1920-1930-s. The patterns of restoration of state independence of Ukraine are regarded in the light of political consolidation of emigrant parties and groups, first of all under the State Center of Ukrainian People's Republic in exile.

Політичне протистояння між прихильниками української незалежності та прибічниками радянського шляху розвитку було актуальним та непримиренним упродовж всього часу існування УРСР. Українська міжвоєнна політична еміграція у разі свого повернення до України мала б запропонувати українському суспільству власне бачення подальшого розвитку держави. Означений історичний період характерний осмисленням еміграційними політиками причин поразки української державності та виробленням стратегій її відновлення. Ці процеси проходили у жорсткому ідеологічному протистоянні між політичними пар-

тиями та групами, яке було успішно перенесене з українського ґрунту на еміграцію та посилювалося взаємними обвинуваченнями у поразці української незалежності на початку 20-х років.

До даної проблематики у різний час зверталися як вітчизняні [6, 9, 10], так і діаспорні [3, 4, 5, 11] та зарубіжні дослідники [14, 15]. За невеликими винятками предметом дослідження в цих роботах ставали окремі аспекти діяльності української еміграції чи її лідерів. Боротьба ідеологій між українськими політичними силами часто досліджувалася у дискурсі «соціалізм-монархізм-націоналізм». Такий підхід акумулював у понятті «соціа-